

Bandolerisme al País Valencià al llarg del segle XIX

• 25 de juny del 2015, a les 20.00 h
• Sala d'actes del Centre Cultural
La Llacuna, Andorra la Vella

Manuel Arcos i Martínez

Periodista i historiador, director de la revista d'investigació *Cabdells*, que edita l'Associació Cultural Centelles i Riusech, d'Oliva

▲ Currículum

Manuel Arcos i Martínez (Oliva, Safor, País Valencià, 11 de setembre de 1965) és periodista, escriptor i investigador valencià d'història contemporània. És conegut pels seus assajos sobre el bandolerisme valencià del segle XIX i per la divulgació d'aquest fenomen.

Llicenciat en Comunicació Audiovisual per la Universitat de València, ha treballat en diferents mitjans de comunicació, com ara Ràdio Puça (1985), Ràdio Oliva (1986-1989), Ràdio 4 a València (1989-1991), Radio Nacional de España (1991-1992), Canal Nou (1992) i Ràdio 9 (1999). Entre el 2 d'octubre de 2012 i el 23 de juny de 2015, va dirigir i va presentar el programa *Paraules en silenci* a Ràdio Pego, que va ser guardonat el 29 d'abril de 2013, en la 13a edició dels premis Ràdio Associació, convocats per la RAC de Catalunya, amb una menció de qualitat en la categoria de millor programa de ràdio local, "per divulgar amb llenguatge actual i utilitzant els recursos del mitjà, la qualitat de la literatura catalana, en especial la poesia". Des d'abril de 2011 és director de la revista *Cabdells*, editada per l'Associació Cultural Centelles i Riusech d'Oliva. Ha guanyat el XV Premi d'investigació històrica Francesc Ferrer i Pastor (2008), per *La senda dels lladres: bandolerisme als voltants de la serra de Mostalla (1806-1839)*, i la XIV beca d'investigació Ciutat de Dènia (2011), per *Els segrestadors de la Marina: bandolerisme en temps de revolució (1869-1875)*.

Obra

Assaig

2009: *Josep Poler i Cangròs: un roder xeresà que va acabar com Camot*, Ajuntament de Xeresa.

2009: *La senda dels lladres: bandolerisme als voltants de la serra de Mostalla (1806-1839)*, Universitat de València.

2010: *El tio Joan de la Marina: un bandoler d'Ador en terres del Xúquer i el Túria (1851-1878)*, Edicions Tivoli.

2011: *Acabaren com Camot: bandolerisme a la governació de Xàtiva en temps de Ferran VII (1814-1833)*, Edicions Tivoli.

2012: *Els guerrillers de la Marina: el Campaner i el saqueig de Xàbia de 1812*, CIRNE.

2012: *Quan els trabucs rellaven: recull d'estudis i assajos sobre el bandolerisme valencià del segle XIX*, Edicions Tivoli.

2013: *El rabori de Benimassot: un misteri, una llegenda i uns quants roders de la Marina*, Edicions Tivoli-IECMA.

2015: *Gaïanes-Xàtiva, un viatge sense tornada: tres germans, tres bandolers i una història oblidada*, Edicions Tivoli.

2015: *Conflicte d'interessos: bandolerisme i vendetta a la Marina Alta en temps de cacics (1844-1875)*, El Petit Editor.

2015: *El robo de Benimassot: un misteri, una leyenda y un puñado de bandidos de La Marina*, El Petit Editor.

Poesia

2014: *El vol del silenci*, Edicions Tivoli.

2016: *Llibre de Guardamar de la Safor*, El Petit Editor.

Pere Cavero, cap de la secció d'Història de la SAC

Bona nit a tothom. Us agraeixo que hàgiu vingut. Confesso que m'agradaria més estar aquí, on esteu vosaltres, que aquí. Però bé...

Avui, gràcies a la Coordinadora de Centres d'Estudis de Parla Catalana, l'IRMU i la Biblioteca Nacional, s'ha arribat a una confluència que ens permet tenir entre nosaltres Manel Arcos, que és el conferenciant i que us donarà *el rotllo*. Jo parlaré molt poc, perquè em toca, però poc més. Manel Arcos –entre d'altres coses, és immensa la cosa que fa– és polifacètic. És llicenciat en Comunicació Audiovisual, periodista, investigador, historiador i poeta. I una de les coses que ens va lligar va ser el fet que sigui membre de l'Associació Cultural Centelles i Riusech, d'Oliva. Dins d'aquesta associació, és el director de la revista *Cabdells*, en la qual ha publicat diversos articles, multitud d'articles, sobre el que és el bandolerisme. Volia fer-ne una mica la llista, però està publicada a la pàgina web i, a més, n'ha portat un de cada, diria jo. Però la gràcia és que estudia el bandolerisme. Llavors, com que la SAC hi havia de participar d'una manera o una altra; i com que jo, del bandolerisme valencià no en tinc ni idea, aleshores vaig pensar: esmentarem alguna cosa del bandolerisme andorrà. La primera cosa: ell utilitza fonts eclesiàstiques i fonts judicials. A Andorra tenim un problema. El Tribunal de Corts no és consultable. Ho serà aviat. Aquest *aviat* ja fa dos o tres anys que el sento. A les batllies, la documentació és a la Batllia. No se sap on és a la Batllia. Els registres parroquials, que ell també utilitza, estan en mans de l'Església. Llavors, és qüestió de demanar al capellà, “si us plau que...”. I a veure què busques. Centrant-nos en el bandolerisme, a mi em va fer una mica de por, perquè dius *bandolerisme*, les pel·lícules... El bandoler és un bandit? O no és un bandit? És un lladre? No és un lladre? Llavors, se'm va il·luminar la cosa. Bandolers són aquells que van en una banda (mai els qui van en una banda de música, no?). A Andorra, en podem dir *traficant*, *paquetaire*. Els francesos són molt especialistes. En diuen *colporteur*. Total, que no és una cosa perseguida. El problema dels paquetaires o dels traficants és quan travessen la línia aquella que, a l'altre cantó, hi ha un altre estat i que, a vegades, el tenen perseguit.

A Andorra hi va haver coses de contraban. Hi havia un bisbe, el bisbe de Guinda i Azpetegui, que deia per unes altres causes: “els andorrans naveguen pel Pirineu”. I això ho deia perquè dins d'Andorra hi havia contrabandistes –utilitzant la paraula, diguem-ne, prohibida– que formaven o arribaven a formar companyies, colles. Això vol dir que tenien finançament. Algú que pagava. I socialment és acceptat. Jo, a alguns que us he tingut a classe, ja us ho vaig dir. Hi va haver un senyor que quan es va retirar de les seves activitats –no sabem quines eren– al passaport va posar “contrabandista”. I dius: quan arribi a la duana no sé què li faran, no?

Aleshores, a part d'aquestes corregudes que podia haver-hi, quan Andorra negociava al segle XIX les franquícies duaneres amb Espanya, dient que eren necessàries, etc., llavors es produí una persecució del contrabandista. S'acaba i són presents les franquícies i ens hem oblidat de tot el que hi havia. Llavors, una altra cosa que no sé si és de bandolers, bandes o el que sigui. I acabaré amb això. A Andorra han entrat bandes de carlins, quan eren derrotats. Però també han entrat bandes de liberals, perseguint les bandes de carlins. Per part francesa també han entrat legitimistes, aquells que deien: “Volem un rei francès”, etcètera. I llavors, des d'Andorra estant, com es jugava amb això? La frase típica i tòpica: *Ens fèiem l'andorrà*.

Només acabo amb una precisió. El 1986, en la dècada dels 80, a Haití va haver de marxar Jean-Claude Duvalier, *Baby Doc*. Es va refugiar a França, que va proposar que se n'anés cap a

Andorra. El veguer episcopal va dir –no va dir la paraula *banda*, però més o menys s'intueix per aquí–: “Impossible que vingui. Només l'escorta seva és superior a la policia andorrana.” I això, que és superior a la policia andorrana des de 1986, anteriorment, com s'ho feien? Hi ha una banda per aquí, doncs mirem per allà.

Sense més cosa cedeixo la paraula al *bandoler*, perdó, al conferenciant que ve d'Oliva. Ha arribat d'hora. No sé què deu fer. Però bé, diu que farà bandolerisme turístic. Quan vulguis.

Manuel Arcos

Moltes gràcies. Molt agraït, Pere.

Bona vesprada a tots i a totes.

En principi, he d'advertir-vos que vaig a usar el meu català. És català del sud. És valencià. He d'afegir un incís al Pere: nosaltres utilitzem un terme popular per definir els qui estan fora de la llei, que és el mot *roder*. Coromines ja el va estudiar. Deia que era un mossarabisme que havia perdurat i que s'havia conservat al País Valencià. Si veieu que empre alternativament i indistintament els termes *roder*, *bandoler* i *trabucaire*, avise que tots tres són sinònims. Estem parlant de rebels en una societat com era la valenciana del segle XIX.

Estem ací hui, l'endemà del dia de Sant Joan, el dia 25 de juny. Estem ací gràcies a unes persones que representen unes institucions i que han fet possible que una idea o un projecte, fins i tot un somni, s'haja fet realitat. Primerament, he d'agrair en públic a Júlia l'amabilitat que va tindre de posar-se en contacte amb mi i de donar facilitats perquè aquest acte es poguera celebrar ací, en aquest lloc. I a Àngels, com no. Àngels, t'he d'agrair que ho hages fet tot molt fàcil, perquè és una mica complicat organitzar un acte d'una persona que ve de tan lluny. I, de veritat, em sent plenament satisfet que haja pogut vindre a Andorra i desenvolupar o compartir eixos coneixements, eixes troballes, els avanços en la investigació sobre un fenomen tan ignorat, tan oblidat, per la historiografia valenciana. D'entrada, he de dir que la meua intervenció està estructurada en dues parts. La primera està dividida, també, en dues parts. Hi haurà una part introductòria i, després, una primera part on s'aclariran uns quants conceptes teòrics. I ja, en la darrera part de l'exposició, ens endinsarem en el fenomen del bandolerisme valencià del segle XIX.

Ací teniu, en pantalla, una imatge (veg. imatge 1). És un oli. Un dels tants olis que es van pintar al segle XIX i que retrataven el fenomen del bandolerisme a l'arc mediterrani. El nostre territori –i, per extensió, la zona de la Mediterrània– és, sens dubte, on més s'ha manifestat aquest fenomen. Tenim constància que el bandolerisme s'ha manifestat, al País Valencià, d'una manera intensa des de temps

Imatge 1. Reproducció estàndard de la pintura titulada *The Death of the Brigand* [La mort del bandit], obra de Louis-Léopold Robert (oli sobre llenç, Roma), probablement exposada al Saló de París de 1824. Museu The Wallace Collection (Hertford House, Manchester Square, Londres, Gran Bretanya)

immemorials. No sabríem posar una data per a emmarcar la gènesi, l'origen del bandolerisme. Sí que és de veres que, tot i saber que el bandolerisme ha existit al llarg de la història, no abunden els estudis acadèmics, els estudis universitaris sobre el bandolerisme en general, sobre el bandolerisme valencià en general.

El primer que va fer estudis d'envergadura, excel·lents estudis, fou el professor Sebastià Garcia. Ell es va centrar en el bandolerisme del barroc, que és el que també s'ha estudiat molt ací, a la zona de tramuntana, a la zona del nord. Garcia estudia els segles dels Àustria i el divideix en dues parts: el bandolerisme abans de l'expulsió dels moriscos –seria el bandolerisme morisc–, i després, el bandolerisme de la repoblació mallorquina, que arriba fins a la Segona Germania. Tenim estudiats, per tant, l'època dels Àustria (segles XVI i XVII). El XVIII no s'ha estudiat gens. I arribem al XIX. I del XIX, en tenim dos estudis. Un és obra d'un professor que va ser el meu mentor en la investigació del bandolerisme. Estem parlant de Manuel Ardit, qui va faltar mesos enrere. Manuel Ardit va estudiar, a mitjan dècada dels anys 70, el bandolerisme del primer terç del XIX. El segon estudi també és contemporani al de Manuel Ardit. El seu autor és Antonio Escudero, actualment professor d'Història Econòmica a la Universitat d'Alacant.

No hi ha res més fins a l'aparició dels meus treballs. Ja ho he dit i ho torne a repetir: el bandolerisme s'ha viscut de forma intensa des de temps immemorials i és així com ha perdurat en la memòria col·lectiva. En la memòria popular, hi ha un substrat permanent i molt arrelat que fa referència a l'existència del bandolerisme a les nostres terres.

Mireu (veg. imatge 2). Això és un paratge d'una de les serres màgiques que tenim al País Valencià. Bèrnia és la serra que connecta la Marina Baixa amb la Marina Alta. És la zona de Benidorm, perquè us situeu. Aquesta serra s'estén pels termes municipals d'Altea, Benissa, Callosa d'en Sarrià, Calp i Xaló. El lloc que apareix a la foto és conegut com el pas dels Bandolers. Estem parlant de toponímia. Hi ha abundant toponímia a la nostra terra que fa referència i recorda el pas dels bandolers. Tenim, per exemple, la senda dels Lladres, un camí que és al meu poble, Oliva, municipi situat al sud del riu Xúquer. Tenim constància que la senda dels Lladres

també apareix més al nord, a la serra de la Calderona. Hi ha, a més, infinitat de coves per tot el territori valencià que homenatgen molts bandolers del segle XIX.

En la prosa didàctica (dites, frases fetes i refranys) hi ha, així mateix, moltes referències al bandolerisme. Sense anar molt lluny, en tenim una que dóna títol a un dels meus llibres: *Quedar (o acabar) com Camot*. Camot és un bandoler del segle XIX que va operar en temps de Ferran VII. *Acabar (o quedar) com Camot* significa “acabar malament”. I tant que Camot va acabar malament (fou ajusticiat a València). Hi ha més dites que fan referència al bandolerisme, com és el cas de *Quedar com la nòvia de Pinet, amb la*

Imatge 2.: Vista general del Cossi i el pas dels Bandolers, presa des del barranc de Sacos, en terme de Callosa d'en Sarrià (Autors: Maria Franca Galiana Botella i Joaquín Ronda Pérez, 2010)

cara llavada i el monyo fet. Pinet és un poble de la comarca de la Vall d'Albaida, però també hi havia un bandoler que es deia Pinet i era fadrí. Un home que, pel que sembla, tenia molts compromisos sentimentals, moltes núvies, amb cap de les quals es va comprometre i aparaular per posar-se davant de l'altar. Aquesta dita s'empra, per tant, quan una xicota s'ha quedat sola perquè la parella l'ha deixada plantada, quan algú roman preparat i prest per a una cosa que no es realitzarà i, per extensió, en els casos que el negoci d'algú s'ha desbaratat quan el tenia ben encaminat. Altre exemple és la frase que registra el professor Manuel Sanchis i Guarnier en un dels seus llibres i que es diu a la meua zona: *Qui vestit va a Fornà, despullat se'n torna*. La diem els d'Oliva, precisament, per a subratllar la presència de saltejadors en aquell llogaret de la Marina Alta que, hui en dia, depèn del municipi de l'Atzúbia.

Com hem pogut comprovar, el pas dels bandolers ha deixat empremta, així doncs, a tot arreu del País Valencià, sobretot als àmbits popular i cultural.

Vist això, l'objectiu següent és intentar aportar una definició sobre bandolerisme. Què s'entén per bandolerisme? Pot ser que la tasca sembla senzilla, però no ho és tant perquè per a aconseguir una percepció mitjanament adequada s'han de contrastar dues visions. D'una banda, hi ha la visió que tenien els governants de l'època, especialment els Borbó. I, d'altra part, hi ha la visió que té l'historiador actual, persona que no va viure aquell temps i que, per tant, no era part interessada.

Les autoritats de l'època tenen una visió simple i breu de bandolerisme. El defineixen en poques paraules: bandolerisme és un problema d'ordre públic. Aqueixa és la interpretació que tenen l'aparat borbònic i la justícia sobre aquells homes que transgredeixen la llei. Tot aquell vassall que no complisca les normes, les normes dictades a Madrid, serà considerat un delinqüent, un criminal. Una terminologia que, per cert, no ha perdurat entre les classes populars. La gent, quan recorda aquells homes que es revelaren contra el sistema, parla de rodors, bandolers, bandits o lladres, però mai no els qualifica de delinqüents o criminals. Aleshores, què passa amb aquest enfocament? Doncs és clar: com que el bandolerisme és considerat un problema d'ordre públic, es converteix en un problema d'Estat. I des de mitjan segle XVIII, des de temps de Carles III, pare de Carles IV i avi de Ferran VII, comença establir-se i aplicar-se una legislació tendent a perseguir i anorrear, d'una manera aferrissada, el fenomen del bandolerisme a l'àmbit rural. Això comporta automàticament que la classe política, com se sent incapacitada per a gestionar i resoldre el problema de forma eficaç i pacífica, reclama la presència en l'escenari dels militars.

És el que veiem en aquesta il·lustració (veg. imatge 3). Aquest oli és de final del segle XIX i està retratant aqueix procés de repressió. La monarca necessita l'exèrcit perquè comence a funcionar el consell de guerra com a òrgan competent en totes les causes formades per bandolerisme. Es constitueixen consells de guerra en capitals, sobretot en capitals de regne. Al País Valencià, per exemple, resta

Imatge 3. L'interrogatori (Domingo Muñoz Cuesta, 1885)

Imatge 4. La plaça del Mercat de València (Voyage pittoresque en Espagne et en Portugal, Émile Béglin, Germans Adolphe i Émile Rouargue, 1852)

instal·lat de manera permanent el Consell de Guerra.

Això és la plaça del Mercat de València (veg. imatge 4). És al costat de la Llotja. Allí se celebrava mercat tots els dies. Allí mateix hi havia instal·lat permanentment un cadafal, on s'executaven les penes de mort, com ara la forca (denunciada per alguns escriptors europeus que visitaren Espanya per a fer llibres de viatges); el garrot vil, que era la pena ordinària; i l'afusellament, que es duia a terme en altres llocs de la ciutat, aleshores capital del regne.

Totes aqueixes penes són implantades al País Valencià des de la Nova Planta. Són costums de Castella que estaven inspirats en *Las Siete Partidas*, el codi jurídic elaborat sota la direcció d'Alfons X el Savi, i que van ser imposats a la nostra terra després del Decret de Nova Planta de 1707. Aquestes lleis van acompanyades, de vegades, d'una pena accessòria, com és l'esquarterament. I què és l'esquarterament? L'esquarterament consisteix a trossejar el cadàver del reu per a escampar-lo, en acabant, pels llocs on la justícia considerava que el condemnat havia comés les pitjors atrocitats.

Aquest és, com hem vist, el plantejament que defensava i utilitzava l'aparat borbònic mitjançant una sèrie d'instruments repressors, com eren l'exèrcit i els tribunals militars. Podem dir que és una visió oficial, parcial, arbitrària, subjectiva i molt interessada en l'assumpte.

Davant d'aquesta visió, hi ha el concepte que podem aportar després de deu anys d'investigació del fenomen al llarg del segle XIX. Nosaltres sempre tenim com a referència els arguments del professor Eric Hobsbawm. Hobsbawm va establir unes bases. Va començar a estudiar el bandolerisme al nivell universal i va donar moltes pistes per a fer l'enfocament que calia. Per a trobar la definició del bandolerisme, Hobsbawm parteix del fet que el bandolerisme és un fenomen social. Aqueixa és una definició prou encertada. I jo afegisc, després de l'experiència que em donen els meus treballs d'investigació, que el bandolerisme del segle XIX és un fenomen social i viu.

I per què dic que és viu? Dic que és viu perquè a mesura que va avançant la societat, a mesura que van passant els anys, l'activitat dels bandolers va adaptant-se als canvis socials i polítics. Tenim, per posar un cas, aquells contrabandistes que apareixen a cavall de finals del XVIII i principis del XIX, com fou la quadrilla comandada pel Tramusseret de Benirredrà, que es dedicava només a guanyar-se la vida venent tabac. Allò, cal dir-ho, era un delictes fiscal. No era, però, un delictes de sang. Dic que era un delictes fiscal perquè, en realitat, feia malbé la hisenda reial i atacava especialment els interessos de la Corona espanyola. I, malgrat això, el Tramusseret i els seus companys van ser perseguits de forma contundent. Tots ells, després de ser acaçats, van ser condemnats a la pena capital. El Tramusseret de Benirredrà, a més, va ser esquarterat després de ser penjat a València.

El bandolerisme va evolucionant i, després d'aquells contrabandistes que van operar entre la darrereria del XVIII i primers anys del XIX, trobem altres tipologies i pràctiques, com ara els saltejadors de camins en vespres de la invasió napoleònica i els assaltadors de cases de gent adinerada durant l'època de Ferran VII. Posteriorment, el bandolerisme continua evolucionant i, en el tercer quart del Vuit-cents, arriben els extorsionadors i els segrestadors. I, ja al final de segle, apareix una nova figura, no tan simpàtica per a les classes populars. Una figura que està més pròxima, per dir-ho d'alguna manera, al submón de la *vendetta* i la màfia siciliana. És el pistolero; el sicari que actua al servei del polític local i, preferentment, del cacic. Precisament, Vicent Blasco i Ibáñez dona compte d'aqueixa pràctica en el conte *La paella del roder*.

En definitiva, el bandit, com a pròfug, com a proscrit, ha d'adoptar cares noves per tal de sobreviure en una societat que està en un constant procés de transformació.

El bandolerisme és, així mateix, un fenomen social. I, perquè adquirisca la categoria de social, requereix la confluència d'una sèrie de factors ambientals i relacionals. Em referisc als anomenats vincles de parentiu, territorial i polític. Els roders necessiten aquests tres lligams per a poder obrir-se camí i fer-se valdre en una societat convulsa i agitada, com fou la valenciana del segle XIX.

El bandoler necessita l'ajuda, la complicitat i la col·laboració dels parents de primer i segon grau i, si cal, dels més íntims i dels amics de tota la vida. Això queda palés i demostrat en *El robatori de Benimassot*, treball on ja tenim i són exposades la documentació i les peces que ens feien falta per a completar el trencacloques.

Ací tenim un oli italià (veg. imatge 5) que retrata el bandit, el fugitiu de la justícia, i, alhora, l'home de carn i os que necessita descansar, menjar i viure. I, mentre dorm, la seua companya està a l'aguait i vigila. Ací veiem el primer dels tres vincles, el vincle de parentiu.

El roder també necessita conèixer l'escenari on ha d'actuar. Necessita conèixer el territori pam a pam. I, si no el coneix, es buscarà la vida i contactarà amb la gent que el coneix, com són els masovers, els hostalers, els pastors i els caçadors. El tema dels pastors és molt curiós. En *La senda dels lladres* hi ha informació sobre pastors que són còmplices dels bandolers. Aquest extrem arriba a tenir una certa lògica humana. És evident que els pastors informaven els bandits dels moviments de la tropa, quan aquesta els perseguia, a canvi que aquells no danyaren els seus béns ni atacaren el bestiar.

En el meu llibre *Acabaren com Camot*, hi ha el cas d'acusacions i denúncies d'alcaldes, davant el capità general, contra determinats alcaldes que estan consentint i saben que partides de caçadors puguen a la muntanya a portar tabac i queviures a alguns bandolers.

Tenim una imatge (veg. imatge 6) que apareix publicada a primeries del segle XX en una revista barcelonina, on queda reflectit el segon dels vincles, el vincle territorial. El roder és un rebel que viu fora de la llei i fa vida fora dels nuclis de població (generalment, en despoblat), espai

Imatge 5. Dona de bandoler vigila mentre dorm el seu marit (Louis-Léopold Robert, 1824)

Imatge 6. Al parador (Àlbum Salón, 1 de gener de 1902, Marcelino de Unceta y López)

Imatge 7. Una venta (Voyage pittoresque en Espagne et en Portugal, Émile Bégin, Germans Adolphe i Émile Rouargue, 1852)

Imatge 8.
El notari Miquel Durà i Garcés ja mort al seu llit (Foto cedida per José Luis Luri Prieto, ca. 1867)

on necessàriament ha d'ubicar-se per a, així, poder salvar la vida i seguir endavant.

O, per exemple, aquest gravat dels germans Rouargue (veg. imatge 7). A la part dreta de la imatge, apareix un personatge una mica misteriós. Du entre mans un fusell. No sabem si és un caçador; o pot ser que siga un profug. Aquesta il·lustració apareix publicada en el llibre *Voyage pittoresque en Espagne et en Portugal*, d'Émile Bégin.

I, finalment, hi ha el vincle polític. El bandit necessita l'ajuda i la protecció de la classe política. Cal recordar, d'entrada, el que diu Hobsbawm. L'erudit britànic assenyala que el bandolerisme és, al cap i a la fi, una lluita de classes entre pobres i rics, perquè la riquesa no està ben distribuïda. I, davant això, el roder, com a lladre pobre i com una mena de defensor del poble, d'aqueix poble que pateix les injustícies i els excessos, s'erigeix com a representant i ataca les classes acomodades, els membres de les quals són els més beneficiats per la conjuntura i els qui més gaudeixen dels privilegis reials.

Però el bandit no ataca tots els rics. Ara vorem imatges de polítics valencians que, curiosament, mai no van ser atacats pels bandolers. Un d'ells és, per exemple, el personatge que veiem a la foto (veg. imatge 8). És un notari de Xaló. Xaló és un municipi situat a les muntanyes de la Marina Alta. Va ser repoblat per mallorquins després de l'expulsió dels moriscos. Aquest home és descendent de repobladors mallorquins. Val a dir que, a mitjan segle XIX, els cristians vells són desplaçats del poder polític, econòmic i comercial de Xaló. Són apartats i són substituïts per descendents de repobladors mallorquins.

Aquest és un dels casos. Miquel Durà i Garcés és escrivà. Arriba a ser alcalde i mor sent alcalde. La foto està presa l'any 1867. Apareix mort al llit. I sabem que és alcalde perquè porta la vara de comandament.

Aquest personatge era ultraconservador i va ser proclamat alcalde l'endemà de ser assassinat, en una emboscada, el seu rival polític. Després tornarem a parlar de Miquel Durà i Garcés d'una manera indirecta.

Altre veí benestant de la Marina que no va ser atacat mai, i que sí que va utilitzar el bandolerisme com a instrument violent, va ser Antoni Torres i Orduña, el gran cacic d'aquella contrada (veg. imatge 9). Aquest home simbolitza la unió de dues famílies molt poderoses: els Orduña, instal·lats al Castell de Guadalest, i els Torres de Benissa. Antoni Torres Orduña emparenta amb la família Sala Feliu de Pego, una de les més riques de la Marina Alta, després de casar-se en un matrimoni concertat amb la filla del conservador Pere Pasqual Sala Ciscar. I des de llavors, Torres Orduña, tal com havia fet abans el seu sogre, se les enginya per a guanyar sempre les eleccions. És l'últim quart del Vuit-cents. Anteriorment, durant el tercer quart del segle, havia sigut el seu sogre qui s'havia imposat políticament a la Marina, particularment al districte de Pego, per a ser diputat i senador a Madrid.

Per a aconseguir els seus fins, Pere Pasqual Sala i Ciscar, sogre d'Antoni Torres i Orduña, es val d'una nissaga de bandits de Pego, els Marco, més coneguts com *els Ganyans*. I qui són els Ganyans? Em referisc a quatre individus: dos germans i els seus respectius fills. En total, quatre. El Ganyà Major arriba a ser cap de la Policia Local de Pego. I el Ganyà petit és un guàrdia civil expulsat del cos per mala conducta. Els dos germans, en companyia dels fills, actuen al servei del cacic de la vila i ataquen d'una forma acarnissada i cruel alguns dels partidaris del personatge que veiem a la foto (veg. imatge 10), qui també és integrant de l'oligarquia econòmica i política de Pego.

Aquest home és de tendència progressista i republicana. És la mà dreta del general Prim al País Valencià. Fins i tot, fou condemnat per Isabel II a la pena capital. Estem parlant de Josep Antoni Cendra de Montserrat. Quatre germans, els Sena Colubi, fidels a Cendra de Montserrat, són abatuts als carrers de Pego en diferents episodis, alguns d'ells protagonitzats pels Ganyans. A Pego, en sis anys (1868-1875) esclata una pràctica de bandolerisme, bastant inèdita i inusual al País Valencià al llarg del Vuit-cents, com és la lluita de bàndols amb un rerefons polític. És el que Eric Hobsbawm anomena "bandolerisme de sang", el qual, tot s'ha de dir, no és propi del segle XIX.

Cal afegir que Antoni Torres i Orduña i els seus hereus directes (els Torres Sala, els Gómez Torres...), com a grup de poder, han actuat de la mateixa manera que ho ha fet la burgesia valenciana en general. Sempre han prioritzat l'interès econòmic i sempre han dirigit la mirada cap on són els diners. Més o menys, és el que ha sostingut Manuel Sanchis Guarner, quan analitza les diferències entre la burgesia valenciana i catalana i afirma que

Imatge 9. Antoni Torres i Orduña
(Foto cedida per José Luis Luri Prieto)

Imatge 10. Joaquim Antoni Cendra de Montserrat
(Foto cedida per Juan Bautista Bisquert Cendra)

Imatge 11. Francesc Salvà i Pont, dit s'Abogat

importantes famílies valencianes van preferir desplaçar-se i fixar residència a Madrid amb l'objectiu de promoure els seus negocis. I Torres Orduña és un d'aquests casos.

El conservador Antoni Torres i Orduña va ser summament hàbil i oportunista per tal de mantenir la *cadireta* a la capital d'Espanya, al costat de les altes esferes del poder. Posteriorment, els seus descendents directes (els Torres Sala; després, els Gómez Torres; i, posteriorment, els Gómez-Torres Gómez-Trénor), coneguts popularment com *els Paslegos*, seguiren els passos del seu predecessor, van continuar prosperant i van obtenir, entre altres concessions, una de les llicències per a comercialitzar la Coca-Cola, quan la multinacional nord-americana va decidir establir-se a Europa a mitjan segle xx.

Així doncs, cada vegada que consumiu aquesta famosíssima beguda refrescant, penseu i recordeu com eren els avantpassats pegolins dels principals accionistes de la franquícia embotelladora per a la península Ibèrica.

Tenim localitzat un quart polític, descendent també de repobladors mallorquins i molt vinculat també al bandolerisme. Li diuen Francesc Salvà i Pont, conegut popularment com *s'Abogat* a Tàrbena, el seu poble (veg. imatge 11). L'advocat Francesc Salvà i Pont va intentar obrir-se camí en la carrera política, però no va tenir èxit. Va arribar a ser alcalde de Tàrbena i, al final, va decidir provar sort en la judicatura. Va començar exercint de fiscal i, anys més tard, es va jubilar amb honors de president d'Audiència Territorial i, més concretament, de l'Audiència Territorial de Madrid.

En realitat, aquest personatge era tot un extorsionador i es valia d'un roder. Això ho conta el mateix nét de l'administrador de les terres de s'Abogat (cal dir-ho així, en salat, perquè a Tàrbena encara conserven aquesta varietat dialectal). S'Abogat es dedicava a adquirir propietats de forma il·legítima, amb la participació i la col·laboració necessària d'un bandit, una espècie de pistolera a sou. Em referisc a Mixana fill. Mixana no era un lladre, no robava als rics. Més aviat, complia els encàrrecs que li encomanava el seu protector. Mixana va estar implicat en diversos assassinats. I, malgrat això, va arribar a ser alcalde de Castell de Castells, d'on era natural. El que passa és que l'aventura d'alcalde li va durar ben poc. Com aquest home estava acostumat a solucionar els problemes de manera violenta, en tenir una discussió amb un veí va acabar disparant-li uns quants tirs d'escopeta. Això ocorria en 1904. Des d'aquell moment, Mixana va perdre la confiança del governador d'Alacant i de s'Abogat.

Ací conclou la part que hem dedicat a posar llum sobre alguns conceptes teòrics i generals del bandolerisme. Ara és el moment d'endinsar-nos de ple en el segle xix.

En principi, cal aclarir que els conflictes bèl·lics, les crisis polítiques i econòmiques i les revoltes i els alçaments militars, que es van produir cada dos per tres en terres valencianes, van desencadenar una situació preocupant i incessant de violència social al llarg de tot el Vuit-cents. Ara bé, hem detectat i hem estudiat a fons dos períodes on l'activitat delictiva va pujar a límits alarmants i insuportables. Són les dues edats daurades del bandolerisme valencià del segle xix.

Per a il·lustrar la primera edat daurada hem triat aquesta imatge (veg. imatge 12), que dóna portada al meu treball d'investigació *Acabaren com Camot: Bandolerisme a la governació de Xàtiva en temps de Ferran VII (1814-1833)*. Es tracta d'un gravat publicat en el *Semanario Pintoresco Español* durant 1839, quan encara no s'havien complert sis anys de la mort del Borbó Ferran VII, sobrenomenat per uns com *El Deseado* i, per uns altres, com *El Rey Felón*.

L'estampa deixa patent, d'una forma aclaparadora, que va existir un temps de molta violència al carrer, però també de molta repressió. Aquesta època coincideix amb els vint anys de regnat de Ferran VII. Una època en què els roders eren extremament agressius perquè, en la majoria dels casos, o bé provenien de la guerrilla o bé eren soldats desertors de l'exèrcit. Eren mercenaris acostumats al combat cos a cos, a la batalla en camp obert i a l'ús d'armes de foc restringides a la població civil. Estem, per tant, davant un perfil de bandit despietadament violent, tal com ho corroboren les seues accions i el seu *modus operandi*. Són individus que, generalment, practiquen l'assalt a cases de gent adinerada, entrant a mata-degolla, trencant portes, finestres... per a causar feredat.

Hem focalitzat el bandolerisme d'aquell període en quatre àrees de màxima tensió. La primera és la de més al nord del País Valencià (veg. imatge 13). És la que coincideix amb les comarques del Baix Maestrat, la Plana, l'Alt Palància, el Camp de Morvedre, el Camp de Túria, l'Horta i la Ribera Baixa. Es tracta d'un camp d'acció molt extens. Era un vastíssim territori.

La segona zona (veg. imatge 14) és la que hem estudiat en el llibre *Acabaren com Camot*. És la que correspon a la jurisdicció de la Governació de Xàtiva. Comprèn les comarques de la Vall de Cofrents, la Canal de Navarrés, la Ribera Alta, la Costera, la Vall d'Albaida, la Safor, el Comtat i l'Alcoià. Bona part d'elles formen part de les anomenades Comarques Centrals del País Valencià.

La zona tres (veg. imatge 15) és la contrada que vam estudiar en *La senda dels lladres: bandolerisme als voltants de la serra de Mostalla (1806-1839)*. Està formada per les comarques de la Safor, la Marina, tant l'Alta com la Baixa, el Comtat i l'Alcoià.

La quarta, la de més al sud, la més meridional, abraça fins i tot part del territori murcià (veg. imatge 16). Inclou les comarques del Vinalopó Mitjà, el Baix Vinalopó i el Baix

Imatge 12. Gravet en fusta "Un bandoler contemplat el cap d'un altre dels seus companys, col·locat en un camí" (*Semanario Pintoresco Español*, 22 de desembre de 1839, Castella), que és una reproducció del quadre de Rafael Tejeo Díaz

Imatge 13. Primera edat daurada del bandolerisme valencià del segle XIX (Zona 1)

Imatge 14. Primera edat daurada del bandolerisme valencià del segle XIX (Zona 2)

Imatge 15. Primera edat daurada del bandolerisme valencià del segle XIX (Zona 3)

Imatge 16. Primera edat daurada del bandolerisme valencià del segle XIX (Zona 4)

Segura. Ací va campar al seu gust, va plantar bandera, el crevillentí Jaume Alfonso Juan, més conegut com *Jaume de la Serra* o *Jaume el Barbut*, sens dubte el roder valencià més estudiat del Vuit-cents.

Hem de reconèixer que el bandit d'aquella època era molt violent. Sabem com era el seu perfil per les seues pràctiques. També sabem, però, que per a eradicar el bandolerisme es van posar en marxa uns mecanismes repressius, mai coneguts al País Valencià fins a aquell moment.

A partir de 1814 i, més concretament, des de la tardor de 1814, es mampren en terres valencianes una campanya repressiva inèdita. Una campanya que coincideix amb la presència d'un militar intolerant al capdavant de la Capitania General, com és Francisco Javier Elío. En els sis anys d'Elío, s'executen al País Valencià més de dues-centes penes de mort. No totes elles van estar vinculades al fenomen del bandolerisme, però sí el setanta-cinc per cent. És a dir, tres de cada quatre ajusticiats eren roders. En els vint anys de regnat de Ferran VII, es van produir, com a mínim, 391 execucions. A aquesta xifra cal afegir els setanta-set abatuts en aplicació de la Llei de Fugues o en emboscades. Tasca que ha resultat complicada d'elaborar perquè, en els registres parroquials, no figura el motiu de la mort violenta fins ben entrat el segle XIX. Al principi només es fa constar que la mort és "de mort violenta", però no especifica si el difunt ha estat abatut pels minyons o per l'exèrcit. En total, estem parlant de 468 homicidis institucionals (veg. imatge 17).

Ferran VII mor en 1833 i deixa molts assumptes per resoldre. Un d'ells, el bandolerisme. Ell es pensava que aplicant l'anomenada Llei del Talió —principi jurídic de justícia retributiva, basat en *l'ull per ull, dent per dent*—, anava a aniquilar aquest fenomen. I no ho va aconseguir. I sabeu per què? Perquè el bandolerisme és un fenomen de rebel·lia, de protesta social contra els excessos, contra el desequilibri social i la mala distribució de la riquesa. La riquesa està molt malament distribuïda. Cada dia que passa, els pobres pateixen més fam; els rics, per contra,

tenen les butxaques més plenes. Així doncs, després de Ferran VII apareixen noves activitats delictives, noves pràctiques de bandolerisme.

Quan és destronada Isabel II, filla de Ferran VII, a la tardor de 1868, comença un període convuls i molt turbulent al País Valencià. Està emmarcat en el Sexenni Democràtic (1868-1874). És el període més agitat de tot el Vuit-cents. Són sis anys de constants crisis i conflictes polítics i socials.

Per a il·lustrar aquella època, hem triat un oli d'inicis del segle xx. Fou pintat per Gustavo de Maeztu. Es diu *El Orden* (veg. imatge 18). Veiem en ell com ressalta i domina la figura de la Guàrdia Civil, institució que és creada a mitjan Vuit-cents com a instrument repressor de l'Estat. Als peus del guàrdia civil, jau abatut un individu que ha caigut en una emboscada o, senzillament, ha estat afusellat en un camí en aplicació de la Llei de Fugues o de la Llei de Custòdia. I als peus del cadàver, apareix de nou la dona, la parella, la companya sentimental, expressant el dolor, el drama i la tragèdia que suposen la pèrdua d'un ésser estimat. Perquè els bandolers són persones de carn i os i, per tant, també tenen gent que els envolta i els vol. Aquesta imatge retrata, així doncs, el pas previ a la creació de la infinitat de llegendes i mites que han perdurat en la memòria col·lectiva i la cultura popular del País Valencià.

Val a dir que en el context del Sexenni Democràtic va esclatar, en terres valencianes, el que es coneix com la segona edat daurada del bandolerisme vuitcentista, coneguda també com l'època dels segrestadors. El fenomen va provocar tanta alarma social aleshores que la premsa de Madrid, quan escrivia sobre els rodors, emprava més el terme "segrestadors valencians".

Després d'analitzar la violència social d'aquell temps, hem detectat tres focus de màxima tensió. La zona 1 (veg. imatge 19) està formada per les comarques dels Serrans, el Camp de Túria, el Pla de Quart (subcomarca de l'Horta), la Foia de Bunyol, la vall dels Alcalans (subcomarca pertanyent a la Ribera Alta), la Canal de Navarrés i la Vall de Cofrents. Es tracta d'un extens territori situat entre els rius Túria i Xúquer. Em referisc a les terres que hi ha al nord i al sud del Camí Real que comunicava València amb Madrid. Aquesta zona la vaig estudiar en l'obra *El Tio Joan de la Marina* (actualment, *Bandolers de llegenda en terres del Xúquer i el Túria*).

Un altre focus el localitzem en l'àrea dels voltants de Xàtiva i Alzira. Comprén les comarques de la Ribera Alta, la Canal de Navarrés, la Costera, la Vall d'Albaida, el Comtat i l'Alcoià (veg. imatge 20). Aquesta és la zona que hem investigat en el llibre *Gaianes-Xàtiva, un viatge sense tornada* (a hores d'ara, *Desafiant el destí*).

La tercera zona (veg. imatge 21) és la que inclou les comarques de la Safor, la Marina Alta,

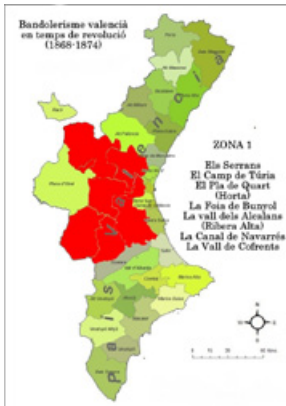
LA REPRESSIÓ BORBÒNICA AL PAÍS VALENCIÀ (1814-1833)

- Total homicidis institucionals: 468.
- 77 abatuts en aplicació de la llei de fugues i en emboscades.
- 391 executats, 305 dels quals per bandolerisme (un 78%).

Imatge 17. Primera edat daurada del bandolerisme valencià del segle XIX

Imatge 18. El orden (Gustavo de Maeztu y Whitney, 1918-1919)

Imatge 19. Segona edat daurada del bandolerisme valencià del segle XIX (Zona 1)

Imatge 20. Segona edat daurada del bandolerisme valencià del segle XIX (Zona 2)

Imatge 21. Segona edat daurada del bandolerisme valencià del segle XIX (Zona 3)

la Marina Baixa i la vall de Seta, que és una subcomarca del Comtat. Aquest és l'escenari geogràfic del treball *El robatori de Benimassot*.

Al llarg d'aquells sis anys, va haver nombrosos rodors al País Valencià (veg. imatge 22). Quasi tots ells van ser segrestadors. Un dels més destacats fou el Tio Joan de la Marina. Avance que no era ni Tio Joan ni de la Marina. Li deien Vicent Estruch Mascarell i era natural d'Ador, un poble de les muntanyes de la Safor. Companys de quadrilla del Tio Joan de la Marina eren els Blaus de Riba-roja. Es deien els Blaus, perquè tenien els ulls de color blau. Eren una nissaga de dos germans i un nebot, tots tres originaris de la comarca del Camp de Túria. Altre company de quadrilla del Tio Joan de la Marina fou el Minyonet de Macastre, probablement un dels bandits més sanguinaris de tot el Vuit-cents.

Micalet Mas era natural de la Llosa de Ranes, vila de la Costera. Aquest roder no fou un lladre. Més aviat, va ser una mena de pistoler i justicier. Micalet Mas va arribar a ser secretari i, posteriorment, alcalde de Roglà i Corberà, municipi on estava casat i vivia. I això, per què va passar? Doncs, simplement i planerament, perquè gaudia de la protecció d'algun cacic local.

Els Seguí eren tres germans de Gaianes, poble de la comarca del Comtat. El seu cas és analitzat en l'obra *Gaianes-Xàtiva, un viatge sense tornada* (hui en dia, *Desafiant el destí*). Dos d'ells protagonitzaren el cèlebre atracament a la sucursal del Banc d'Espanya de València. Íntim amic dels Seguí fou el Zurdo de Montserrat, originari de Beniarriés.

El Manco de Calderón era jutge de pau de l'Alqueria d'Asnar, municipi del Comtat, fins al dia que, després

RODERS DEL SEXENNI DEMOCRÀTIC (1868-1874)
- El Tio Joan de la Marina, d'Ador (Safor).
- Els Blaus, de Riba-roja (Camp de Túria).
- El Minyonet, de Macastre (Foia de Bunyrol).
- Micalet Mas, de la Llosa de Ranes (Costera).
- Els germans Seguí, de Gaianes (Comtat).
- El Zurdo de Montserrat, de Beniarriés (Comtat).
- El Manco de Calderón, de Coentaina (Comtat).
- Els Ganyans i els Sena, de Pego (Marina Alta).
- Mixana, de Castell de Castells (Marina Alta).
- Josep de la Tona, de Pedreguer (Marina Alta).

Imatge 22. Segona edat daurada del bandolerisme valencià del segle XIX

veure's immers en un embolic de faldes provocat per la seua muller, no té més remei que col·locar-se al marge de la llei i fer-se roder.

Els Ganyans i els Sena van protagonitzar una lluita aferrissada de bàndols fortament enemistats i, alhora, instrumentalitzats pels dos sectors polítics predominants a Pego en la segona meitat del segle XIX i que es van disputar el poder local a qualsevol preu, com van ser els moderats o conservadors, liderats per Pere Pasqual Sala i Ciscar, i els progressistes.

Mixana va nàixer a Castell de Castells. Tal com he comentat anteriorment, aquest bandoler va arribar a ser alcalde de Castell de Castells.

El Josep de la Tona, de Pedreguer, és, segurament, el roder més important d'aquella època. I d'ell, hi ha foto (veg. imatge 23). És l'única imatge que hi ha, de moment, d'un bandoler valencià. També tenim constància que a Pedreguer, localitat de la Marina Alta, hi ha un carrer dedicat a aquest bandoler des de 1995. És un cas insòlit i únic al País Valencià.

El Josep de la Tona, segons ho revelem en el llibre *El robatori de Benimassot*, es movia sempre per interessos econòmics. En els vora quaranta episodis de bandolerisme que la Tona va protagonitzar entre 1869 i 1875, hi ha preferentment un objectiu pecuniari. Quan és desarticulada la seua banda —una espècie d'organització secreta integrada per, almenys, noranta-quatre membres—, la premsa de l'època informava que el Josep de la Tona havia recaptat l'equivalent a uns 75 milions d'euros, mitjançant segrestos i robatoris a persones acomodades. O siga, més de 12.000 milions de les antigues pessetes. Una autèntica fortuna.

A Pedreguer, tota la vida s'ha sostingut que la Tona era una mena de Robin Hood. Durant molt de temps, la gent del seu poble es pensava que robava als rics per a repartir-ho entre els pobres. I, realment, no va ser així. Ara, després de la publicació d'*El robatori de Benimassot*, s'ha desmuntat el mite, aqueixa visió idealitzada del roder que s'havia construït generació rere generació. Sí que és cert que, per a tirar del fil i aportar llums a la investigació, ens hem valgut del llegat popular i de la cultura de transmissió oral, perquè era el que hi havia. I, llavors, què ha passat? Doncs que, com més ens hem apropat a la realitat, a la cara real del bandolerisme valencià del Vuit-cents, més ens hem allunyat de la llegenda.

El Josep de la Tona era un home estimat; i, alhora, temut perquè tot el món sabia que gaudia de protecció. Ell disposava de tota una infraestructura i comandava la xarxa clandestina que s'havia forjat al seu darrere. El seu principal valedor fou el xaloner Miquel Durà i Garcés, més conegut com *l'Advocat Durà*. L'Advocat Durà era fill del notari Miquel Durà i Garcés, de qui hem parlat abans i de qui hem mostrat la foto on apareix mort al llit amb la vara de comandament de l'alcaldia de Xaló. També hem esbrinat que el cosí germà de la Tona, alcalde de Benimeli, municipi de la Marina Alta, actuava com a testaferro. Perquè els 75 milions d'euros que la Tona havia acumulat il·licitament eren, òbviament, diners negres. Diners negres que, per a tornarlos a posar en circulació i poder beneficiar-se d'ells, havien de ser blanquejats d'una manera

Imatge 23. Josep de la Tona
(Foto cedida per Josep-Vicent Tomàs Costa, ca. 1869-1875)

o altra. I com es feia tot això? Invertint el capital en l'adquisició de tota classe de propietats immobiliàries (cases, terres...). Ara bé, com que la identitat del Josep de la Tona no podia figurar en cap document públic perquè era un fugitiu de la justícia, era el seu cosí germà qui al capdavant signava els corresponents contractes. Les operacions de compravenda es formalitzaven en una notaria d'Ondara. Aquella no era una escrivania qualsevol. Resulta que el notari d'Ondara era, ni més ni menys, amic íntim del notari Miquel Durà Garcés i del seu fill, l'Advocat Durà. Per mi, és tot. Ha estat un plaer compartir amb vosaltres una estona molt agradable. Si voleu fer alguna pregunta, estic a la vostra disposició. Moltes gràcies.

Bibliografia

- ARCOS I MARTÍNEZ, Manel (2008) "Bandolers a Beniarriés", dins *Fent Poble*, 28, p. 11-13.
- (2009a) "Aproximació als aspectes socials del bandolerisme vuitcentista valencià el cas d'Oлива", dins *Cabdells: Revista d'investigació de l'Associació Cultural Centelles i Riusech*, 7, p. 83-96.
  - (2009b) "Bandolers a Bocairent", dins Bocairent: Festes a Sant Blai 2009, p. 113-114.
  - (2009c) *Josep Poler i Cangròs: un roder xeresà que va acabar com Camot*.
  - (2009d) *La senda dels lladres: bandolerisme als voltants de la serra de Mostalla (1806-1839)*.
  - (2009e) "Rodors de Vilallonga (1812-1833)", dins *Bresca: Fulls d'informació i cultura*, 27, p. 12-15.
  - (2009f) "Un roder anomenat Llutxent", dins *Llutxent* 2009, p. 44-45.
  - (2010a) "El robatori a cal prevere de Bocairent", dins Bocairent: Festes a Sant Blai 2010, p. 123-124.
  - (2010b) "Sebastià Signes i Giner: un roder de Xaló d'origen noble", dins *La memòria del nostre passat*, p. 81-106.
  - (2010c) *El Tio Joan de la Marina: un bandoler d'Ador en terres del Xúquer i el Túria (1851-1878)*.
  - (2011a) *Acabaren com Camot: bandolerisme a la governació de Xàtiva en temps de Ferran VII (1814-1833)*.
  - (2011b) "Bandolerisme a Riola i rodalia en temps d'Elío", dins Riola: Festes 2011, p. 21-23.
  - (2011c) "El robatori de Benimassot /1: Un robatori amb un botí de més de 600 mil euros", dins *Ciudad de Alcoy* (21 d'agost), p. 16-17.
  - (2011d) "El robatori de Benimassot /y 2: El colp fou perpetrat per un total de 34 roders", dins *Ciudad de Alcoy* (28 d'agost), p. 16-17.
  - (2011e) "Xaló al roig viu (1844-1851)", dins *L'horitzó de la memòria*, p. 129-148.
  - (2012a) "A propòsit del bicentenari de la guerra del Francès", dins *Las Provincias: La Safor* (20 de gener), p. 21.
  - (2012b) "El cas del segrest de l'advocat Rausell", dins *Bresca: Fulls d'informació i cultura*, 33, p. 21-23.
  - (2012c) "Els segrestadors de la Marina visiten Polop", dins Polop de la Marina: Festes del Porrat 2012, p. 79-81.
  - (2012d) "L'estranya mort del metge de Montesa", dins Montesa: festes 2012, p. 27-29.
  - (2012e) "Simó, l'últim roder de la Font d'en Carròs", dins La Font d'en Carròs: Festes 2012, p. 29-32.
  - (2012f) *Quan els trabucs reflaven: recull d'estudis i assajos sobre el bandolerisme valencià del segle XIX*.
  - (2013a) *El robatori de Benimassot: un misteri, una llegenda i uns quants roders de la Marina*.
  - (2013b) "El trist adéu del Comediant de Bocairent", dins Bocairent: Festes a Sant Blai 2013, p. 126-127.
  - (2015a) *Conflicte d'interessos: bandolerisme i vendetta a la Marina Alta en temps de cacics (1844-1875)*.
  - (2015b) *Gaïanes-Xàtiva, un viatge sense tornada: tres germans, tres bandolers i una història oblidada (1869-1873)*.
- ARCOS I MARTÍNEZ, Manel i Antoní ESPINÓS i QUERO (2012) *Els guerrillers de la Marina: el Campaner i el saqueig de Xàbia de 1812*.